

ČETVRTA DALMATINSKA BRIGADA OD BIOKOVA DO GLAVATIČEVA

'S redinom 1942. godine plima narodnooslobodilačke borbe zahvatila je skoro čitavu Dalmaciju. Formirani su mnogobrojni partizanski odredi, stvarana uporišta, učvršćivani postojeći i formirani novi organi narodne vlasti. Po dolasku grupe proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom i CK KPJ u širi rejon Duvna i Livna, stvoreni su još povoljniji uslovi za dalje naraštavanje ustanka i razgaranje borbenih dejstava. Stotine i stotine boraca slobodarske Dalmacije stupalo je u redove proleterskih i drugih brigada. U toku 1942. formirane su 1, 2. i 3. dalmatinska brigada, a prvih dana januara 1943. godine i 4. i 5. brigada.

Biokovski partizanski odred već je bio poznat po svojoj borbenosti i postignutim rezultatima. Od njegovih četa i dva bataljona, kao i boraca iz brojnih partizanskih uporišta sa ostrva Brača, Hvara, Korčule i Visa formirana je 7. januara u selu Sošićima, na Biokovu, 4. dalmatinska brigada.¹

Odmah po formiranju brigada je otpočela sa borbenim dejstvima da bi proširila slobodnu teritoriju, tzv. »Biokovsku republiku«. Za kratko vrijeme razbijena su ustaška uporišta na

¹ Sastav štaba brigade i štabova bataljona bio je sljedeći:

Štab brigade: komandant Savo Drljević, komesar Mate Ujević do oslobođenja Imotskog, a zatim Duško Ristić (Ujević je otada zamjenik komesara brigade i sekretar divizijskog komiteta), zamjenik komandanta Peko Bogdan (poslije oslobođenja Imotskog; politodjel: rukovodilac Tanasije Mladenović, članovi Mirko Burić i Maksimović.

1. bataljon: komandant Jure Galić (poginuo prije oslobođenja Imotskog), zatim Milutin Jerković (?), komesar Vlado Aleksić;

2. bataljon: komandant Drinko Tolić, komesar Miloš Radojković;

3. bataljon: komandant Petar Bogunović, komesar Ivo Rafaneli (do oslobođenja Imotskog) zatim Ante Veža;

4. bataljon: komandant Bogdan Viskiće (do pokreta prema Neretvi), potom Vule Cirović (poginuo aprila 1943. kod Nevesinja), komesar Jozo Tomašević.

čitavoj teritoriji od morske obale sve do Imotskog. Vođene su žestoke borbe oko Kamen-Mosta, Slivna i prema Tihaljini. Brigada se u tim borbama učvršćivala i čeličila, pripremajući se za dalje teže i zamašnije zadatke. (U jednoj od takvih žestokih okršaja pao je junačkom smrću i hrabri komandant 1. bataljona Jure Galić.) Talijanske i ustaške snage bile su blokirane u utvrđenom garnizonu u Makarskoj; na drugoj strani, naše predstraže su se nalazile pred samim Imotskim. Ustaše su povremeno pokušavale sa ispadima, uz podršku artiljerije i avijacije.

Da bi se naselja uz obalu zaštitila od napada talijanskih ratnih brodova, brigada je dobila od Druge proleterske divizije jedan protivoklopni top, koji je prebačen u rejon Podgore. Poslije prvog obračuna sa talijanskom torpiljerkom »šarom« (kako ju je narod zvao) — koja je do tada bezbrižno plovila uz obalu i mitraljirala naselja — ona je promijenila kurs i više se nije pojavljivala u kanalu između Hvara i obale; naša podgorska mornarica — od nekoliko čamaca — otada je noću gospodarila Hvarskim kanalom. Uskoro je formiran i primorski (Mornarički) odred, kao peti bataljon brigade. Pod ovakvim okolnostima brigada je ušla u februar — u novu situaciju koju je nametnula započeta četvrta neprijateljska ofanziva.

U nastupanju prema Neretvi Druga proleterska divizija imala je zadatak da prethodno razbije ustaške snage u Posušju i Imotskom. U izvršenju ovog zadatka učestvovala je i 4. dalmatinska brigada. Prema zapovijesti komandanta divizije naša brigada, ojačana jednim topom 37 mm kao zapadna kolona divizije imala je zadatak da glavnim snagama nastupa prema Imotskom pravcem s. Postranje — s. Sušići — s. Glavina, a jednim bataljonom pravcem s. Podbablje — s. Kamen-Most. Prije no što se krenulo na zadatak, pred postrojenim bataljonom govorili su komandant i komesar brigade o značaju izvršenja zadatka i susretu sa slavnim proleterima. Na licima boraca čitala se radost što im se pruža prilika da rame uz rame sa već iskusnim ratnicima zajedno oslobađaju Imotski.

Vještim manevrom i udarom jedinice Druge proleterske oslobodile su Posušje. Jedna satnija legionara i 7. ustaška bojna razbijene su i u panici odstupile prema Imotskom, a onda su, poučene teškim iskustvom iz Livna, uz slab otpor napustile i ovo uporište izhjevajući da budu opkoljene i uništene. Noću 9/10.

februara Imotski je oslobođen. Dva dana kasnije, 11. februara formirana je Deveta dalmatinska divizija u čiji je sastav ušla i naša brigada.

Pošto je neprijateljska ofanziva bila u toku, Deveta divizija dobila je zadatak da obezbijedi glayninu Operativne grupe sa pravca iz donjeg toka Neretve preko Širokog Brijega i Ljubuškog, gdje su bile znatne snage Italijana i ustaša. U sklopu tog zadatka našoj brigadi je naređeno da nastupa pravcem prema Ljubuškom i Vrgorcu i da na tom prostoru razbije ustaška uporišta, postavi se čvrsto prema neprijateljskim garnizonima i onemogući eventualni prodor na našu slobodnu teritoriju prema Imotskom. Brigada je, u dvije kolone, za dva dana prešla oko 60 km čisteći teren i izbila pred Vrgorac i s. Klobuk. Ustaške posade i milicija povukle su se u veće garnizone. Pošto su se prikupile, ustaše su izvršile nekoliko snažnijih ispada ka Klobuku i s. Cerov Dolac. Naročito se žestoka borba razvila 18. februara oko brda Malić, Cerovog Dolca, Gruda i Tihaljine. Ustaše su u borbi za brdo Malić upotrebile i artiljeriju. Naši bataljoni, pritisnuti snažnom vatrom, nisu uspjeli da održe svoje položaje pa su odstupili iz s. Tihaljine i s. Ružića ka s. Gruda. Kad su pristigli bataljoni 3. brigade donijeta je odluka da se izvrši zajednički protivnapad na ustaše. Protivnapad je uspio: ustaše su 19. februara odbačene iz Tihaljine i Ružića prema Vitini, Ljubuškom i Vrgorcu.

Skoro desetak dana brigada je ostala na ovom zadatku. U tom vremenu vođene su vrlo žilave borbe oko Klobuka i Gradine. U borbama, koje su imale ofanzivni karakter, brigada je razbila neke neprijateljske jedinice, nanijela im gubitke od oko 15 mrtvih, ranila veći broj i zaplijenila 1 puškomitraljez, više pušaka i municije. 28. februara ustaše su uz podršku artiljerije i avijacije napale naše položaje i postigle djelimične uspjehe. Sutradan, 1. marta, brigada je izvršila protivnapad, nanijela neprijatelju osjetne gubitke i povratila ranije položaje; zaplijenjeno je nešto oružja i municije, što je bilo vrlo značajno, jer je u brigadi bilo i nenaoružanih boraca.

U ovim borbama borci brigade su pokazali dobar moral a naročito u napadnim dejstvima, dok su u odbrani bili manje snalažljivi, pa je bilo i neuspjeha kada je trebalo održati svoje položaje. Nedostajalo nam je oružje, naročito teško, nije bilo dovoljno municije a ni potrebnog borbenog iskustva. Sve je to utjecalo da brigada ipak nije postigla one uspjehe koji bi bili odraz borbenog morala i spremnosti za izvršenje svakog za-

datka. U svim tim akcijama 4. brigada je imala oko 15 poginulih i toliko isto ranjenih drugova.

Prema daljem razvoju neprijateljske ofanzive (od Zavarja i Sestanovaca očekivao se i napad četničkih formacija), štab Devete divizije, prema dobivenom zadatku, naredio je svojim brigadama da izvrše pokret prema Imotskom i Posušju. Četvrta brigada dobila je zadatak da, kao zaštitnica divizije, zatvori pravce koji izvode ka Imotskom. Izmoreni prethodnim borbama oko Ljubuškog i Vrgorca i stalnim pokretima, bataljoni nisu preduzeli sve potrebne mjere obezbjeđenja prema četnicima, pa su oni 4. marta, bez ozbiljnijeg otpora, potisli osiguravajuće dijelove brigade i ušli u Imotski. Stab brigade, sa zaštitnom četom i najbližim jedinicama, morao je na brzinu da organizuje zaštitne borbe i obezbijedi koliko-toliko organizovano izvlačenje prema Posušju. Četnička glavnina, koja je nastupala iza prednjih dijelova, obilježavala je liniju koju je dostigla dimom i plamenom zapaljenih kuća, pri čemu nisu izostajala mnogobrojna nasilja i pljačke. Četničke brigade, pod komandom Bačevića, sa preko 1.000 četnika, odmah su produljile napad prema Posušju. Naši premoreni bataljoni, iznenađeni napadom i snažnom vatrom četnika (koji su raspolagali brojnim automatskim oružjem i minobacačima), odstupali su vrlo neorganizovano prema Posušju. Nešto organizovaniji otpor dao je samo 1. bataljon u rejonu s. Dračića. Nastupanje četnika podržavala je i avijacija, što je ozbiljno utjecalo na moral boraca. Bataljoni su pretrpjeli gubitke, a najviše su stradale neke bataljonske komore koje su se u neredu povlačile cestom prema Posušju. Pred sam mrak glavnina brigada je stigla u rejon Posušje — Čitluk. U posljednjim naletima neprijateljska avijacija bombardovala je prostoriju gdje su bili štab divizije i brigade. Tek pad mraka zaštitio je brigadu od avijacije i četničkih napada, čime nisu prestale i naše glavne nevolje. One kao da su te noći tek počele, da bi se sve više i više umnožavale ukoliko smo se udaljavali od sunčanih obala Podgore i naših otoka.

Brigada je dobila zadatak da produlji marš pravcem: Posušje — Blidinje jezero — Dugo polje — s. Doljani — Neretva. Poslije kraćeg predaha, pošto je nešto mršave hrane pripremljeno i podijeljeno, marš je produljen prema dobivenom zadatku. Brigada je sticajem okolnosti sve više zapadala u teškoće bespuća, snijega, gladi i umora. Za takve teškoće ona nije bila spremna niti je tada mogla biti pripremljena. Ona je, tako reći, sa danom rođenja upala u orkan četvrte neprijateljske ofanzive.

Ujutro 6. marta brigada je stigla u rejon Rudo polje i razmjestila se po kolibama. Neprijateljska avijacija nadlijetala je i izviđala prema Neretvi. Borcima brigade — uglavnom sa otoka i primorja — jednako su crno izgledali i njemački avioni koji su kružili nebom, i bijeli, sniježni vrhovi prema kojima smo morali ići. Poslije podne produljeno je marševanje u više kolona ka selu Doljanima. Predveče avioni su opet nadlijetali, otkrili naše kolone i mitraljirali. Imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih. Nošenje vlastitih ranjenika povećavalo je teškoće.

Kasno u noć stigli smo u selo Doljane. Brigada je poslije predaha produljila marš dolinom riječice Doljanke u sela Zlata i Jelačići, gdje smo stigli prije svanuća 7. marta. Zbog umora, neredovne ishrane, slabe odjeće i obuće trebalo je dati odmor i srediti brigadu, a situacija na frontu uslovljavala je njeno još aktivnije i napornije angažovanje. Od štaba divizije dobijen je zadatak da se posjedne Plasa-planina (sa dominantnim vrhovima Branisavac i Plasa-greben) i zasjelak Aleksin Ham (Karaula) u dolini Neretve, te tako obezbijedi glavina Operativne grupe VŠ sa pravca od Mostara. Naročito je bio težak zadatak držati položaje na Plasa-planini, prema četnicima.

Brigada je 8. marta pošla na izvršenje zadatka i to sa 2. i 4. bataljonom dolinom Neretve prema Karauli i Šilovači, a sa 3. bataljonom, pod komandom starog i oprobano komuniste Petra Bogunovića,² na Plasa-planinu. Prednji dijelovi glavne kolone izbili su na željezničku stanicu Prenj, gdje su odbili jedan prepad četnika koji su se povukli prema Karauli. Četnici su otvorili mitraljesku i minobacačku vatru sa nadvišavajućih položaja iz rejona sjeverne padine k. 903 (Izlazak), sa lijeve obale Neretve. Bataljoni su se rokirali udesno, ka zapadu i posjeli položaje na padinama Šilovače, a samo manje dijelove uputili prema Karauli. Treći bataljon jedva je s velikim naprezanjem uspio da se popne na Plasa-greben, pri čemu je trebalo savladati veliki uspon i duboki snijeg i trpjeti glad i zimu. U kratkom sudaru na grebenu razbijeni su manji dijelovi četnika i protjerani ka s. Diva Grabovica. I kada se pomislilo da su glavne teškoće savladane, one su tek započele.

Na Plasa-grebenu nije bilo uslova da se oni borci koji nisu na položajima bilo gdje smjeste pod krov i zagriju. U takvoj situaciji, a znajući da je brigadi mnogo teže da izvrši odbrambeni zadatak (naročito na ovim veoma nepovoljnim položajima),

² Poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi.

štab brigade je donio odluku da se ovlada linijom Diva Grabovica — Karaula. Napad je trebalo izvršiti 9. marta. No, pritisnuti nepodnošljivim uslovima i osipanjem velikog broja boraca 3. bataljon se povukao sa Plasa-grebena bez odobrenja štaba brigade.

U ovo vrijeme borbena sposobnost jedinica bila je znatno umanjena. Naviknuti na blagu primorsku klimu borci nisu mogli da se odmah priviknu na surove i strašne uslove vrletnih hercegovačkih planina, da žive i vode borbu po mrazu i snijegu. Polovina, a možda i veći procenat boračkog sastava svih borbenih jedinica nalazila se već tada u brigadnoj komori i bolnici u Jablanici. U takvoj situaciji štab brigade nije mogao da računa sa bataljonima kao taktičkim jedinicama, pa je bio prisiljen da odabere najizdržljivije borce iz dva bataljona i formira posebne grupe za izvršavanje težih zadataka. Komandant i zamjenik komesara brigade pošli su ponovo sa oko 80 boraca iz 1. i 3. bataljona na Plasa-planinu. No, u međuvremenu, četnici su već izbili na Plasa-greben. Naš pokušaj da ih odbacimo sa tih položaja nije uspio i pored velike upornosti i hrabrosti koje je ispoljio ovaj odabrani odred brigade.

Pošto su na ovaj pravac upućeni bataljoni 3. dalmatinske, naša brigada dobila je zadatak da zatvara samo pravac i širi rejon uz desnu obalu Neretve. I dok se tako odvijala za nas nepovoljna situacija na Plasa-planini, naši bataljoni (2. i 4.) povukli su se i sa položaja Silovače. Opet je oformljen kombinovani odred od oko 80 izabranih boraca iz ovih bataljona, koji je pokušao da povрати izgubljene položaje na Silovači, ali se ni u tome nije uspjelo. Zadržali smo se na položajima kod željezničke stanice Prenj i grebenima ispod Silovače, na kojima je brigada ostala sve do 14. marta. U dva navrata pokušali smo da u sadejstvu sa 3. brigadom popravimo svoje položaje i odbacimo četnike, ali u tome nismo uspjeli. Naročito je bilo teško izdržati bočnu vatru sa nadvišavajućih položaja sa lijeve obale Neretve. Bilo kakav pokret cestom u toku dana praktično je bio nemogućan. U ovim borbama na Plasa-grebenu i Silovači poginulo je više od 20 naših boraca, a još znatno više bilo je ranjenih.

Period od 4. do 14. marta — od napuštanja Imotskog do dobijanja naređenja za prleaz preko Neretve — bio je za našu brigadu izvanredno težak. Prvih dana trebalo je izdržati napade brojno i tehnički nadmoćnijih četničkih snaga, organizovano se

povlačiti i sačuvati jedinice. U slijedećoj fazi brigada je imala zadatak da izbije na Plasa-planinu i cestom prema Karauli i Silovači, te tako obezbijedi bok glavnine naših snaga koje su djelovale u širem rejonu Jablanice, Prozora i Ostrošca. To su bili zadaci koji su daleko premašivali borbene i druge mogućnosti brigade. Sa oskudnim borbenim iskustvom (od nepuna dva mjeseca), sa boračkim sastavom koji je došao sa otoka i Makarskog primorja, sa nemalim procentom nenaoružanog ljudstva, loše i za ove uvjete neprikladno odjevenim i obuvenim, a još slabije hranjenim — takva brigada trebalo je da zaposjeda planinske vrhove od skoro 2.000 m visine, da savladuje surovost vrleti, snijeg i mečavu, a uz to i da izdrži napade dobro naoružanih i snabdjevenih četničkih jedinica sastavljenih od ljudstva vičnog pokretima i borbama u planinama, po zimi i snijegu. No, uprkos svemu, i pored djelimičnih neuspjeha, brigada je uglavnom uspješno izvršavala i konačno izvršila osnovni zadatak — četnici nisu uspjeli da se probiju prema Jablanici. Izvršenje ovog zadatka iscrpljivalo je snagu brigade, svi su uložili maksimalne napore a u prvom redu komunisti, bez obzira na kojim su se mjestima nalazili. Nesumnjivo, svi ti naponi i nevolje u znatnoj su mjeri načeli snagu i moral jedinica. Mnogi su se borci razboljeli, mnogi premrzli, mnogi posustali od premornosti ili gladi, a bilo je i nostalgije za svojim sunčanim zavičajem. Počela su i prva osipanja i dezerterstva. U takvoj situaciji brigada je dobila zadatak za prelaz preko Neretve.

U prvi sumrak 14. marta brigada se prikupila u Jablanici i u toku noći prebacila se preko improviziranog mosta na lijevu obalu Neretve. Narednog dana brigada se našla na odmoru u Dragan-Selu. Tog dana prisustvovali smo sastanku u štabu divizije, u selu Krstac, gdje nam je saopšteno da je divizija dobila težak i odgovoran zadatak: nošenje ranjenika Centralne bolnice. Svi smo shvatili da će ovaj zadatak, koji zahtijeva pored visokog morala i određenu fizičku kondiciju, biti još teži od ranijih i zahtijevati krajnje napore, posebno za već iscrpljene borce, koji su preko dva mjeseca, u stvari od formiranja brigade, neprekidno u borbi ili marševima.

Održali smo sastanak sa svim rukovodiocima brigade, a posebno i sa svim komunistima i ukazali na mnogobrojne teškoće koje će nailaziti pri izvršavanju ovog zadatka. Održane

su i bataljonske konferencije sa borcima na kojima je podvučen značaj zadatka brigade, uloge svakog borca i odgovornost koju preuzimamo nošenjem naših ranjenih drugova. Na konferencijama su osuđeni oni koji su zbog malodušnosti napustili svoje jedinice.

Brigadi je dodijeljeno da nosi oko 80 teških ranjenika, koji su raspoređeni u bataljone prema brojnom stanju. Kad je raspored izvršen ustanovili smo da broj sposobnih boraca, za nošenje ranjenika nije bio toliki da bi se obezbijedilo 8 nosilaca za svako nosilo (4 za nošenje i 4 za smjenu).

Uveče 16. marta brigada je prihvatila ranjenike i krenula na začelju divizije pravcem: Krstac — Javorik — Memeja-Selo — Cosici — Vis — Siljevica — Gornja Bijela — Borci — Kula — Čičevo. Odmah u početku se vidjelo da će zadatak biti krajnje težak. Noć, strma, uska i blatnjava staza po kojoj se klizalo, učinili su da je nošenje pričinjavalo užasne muke nosiocima, pa i ranjenicima. Uz to poteškoće su činili i brojni ranjenici koji su zaostali iz bolnica drugih jedinica — jedni su išli pješke, drugi na konjima, a neki su bauljali na štakama. Tifusari, koji su se izmiješali sa kolonom brigade, bili su posebno poglavlje na putu ovog žalosnog ešelona. Svaki je bio iscrpljena, mršava tijela i upalih očiju — pravi živi leš. Jedva se miču poštavajući se batinama, a slijediti kolonu ne mogu. Zastaju, sijedaju pa se opet dižu, kreću naprijed ali svega nekoliko metara — pa opet zalegnu. Hvataju se za borce koji nose ranjenog druga, ali ko da ih vuče? Hvataju se za rep konja koji nosi ranjenog ali samo za kratko. Ne izdrže ni to. Temperatura i iznurenost im svu snagu i svijest oduzela. Stenju i uzdišu. Ostaju u tifusnoj agoniji pokraj staze ili na samoj stazi. Umiru . . .

Sto se stazom više odmicalo, što se brigada udaljavala od polaznog rejonu, užasna slika kolone po stazi bila je sve tražičnija. Sporim i zamornim koracima, ugaslih pogleda idu borci, ranjenici, tifusari, ljekari, bolničarke . . . Stotine i hiljade njih slilo se stazom i oko staze. Više tu nema ni brigade, ni bataljona, ni čete. Sve je to izmiješano, ali svi se nadaju i vjeruju, i svi idu — ostaju samo umrli.

Brigada je, noseći ranjenike, do svanuća stigla u rejon sela Javorika. Dalje se po danu nije smjelo. Neprijateljska avijacija pojavila se u zoni pokreta naših jedinica. Nadlijeta stazu, izviđa i prebira sve po njoj — traži svoje žrtve. Čuje se bombardovanje i mitraljiranje, ali dalje od brigade, u pravcu

istoka. Fašistički piloti pronašli su cilj — ranjene i bolesne drugove. Vrelo željezo bespoštedno sipaju na njih.

Borci brigade, po četiri uz nosila, brižljivo sklanjaju svoje ranjene drugove po gušćaku još neprolistale šume oko Javorika. Tu se i predanilo. Cim se spustio prvi sumrak, brigada je svoja ramena poturali pod nosila. Staza je bila sada još teža, uska i krivudava. Po njoj još više blata od raskvašenog i prljavog snijega. Nositi ranjenike postalo je sve teže i mučnije. Borci brigade posustaju već u drugom danu mukotrpnog puta. Kolona se u mrkloj noći odužila. Metar po metar kreće naprijed, prema zaselku sela Idbara — Čosićima. Već je svitalo. Rađao se novi dan, 18. marta, kad smo se spuštali serpentinama kozje staze ka usečenoj dolini izvornog dijela potoka Idbar. A odatle dalje, sporo, ali ipak sve bliže cilju. Clanovi štaba brigade obilaze kolonu. To rade i drugovi iz štabova bataljona. Pomaže se iznemoglim borcima. Pokreću se i oni ranjenici koji su sami išli, a i tifusari kojih je na stazi bilo dosta. Talijanima — zarobljenicima na koje smo stazom naišli, a koji su, takođe, nosili ranjenike, oštrije smo naređivali — oni su nam izgledali još suviše snažni i uhranjeni.

U ovoj etapi ranjenike je trebalo prenijeti do u selo Idbar. Računali smo — biće lakše kad se sa strme staze side u brazdistu dolinu Idbara. Put je ravniji, bolji i bez uspona. Prolazila je kolona Memeja-Selom. To, zapravo, i nije selo. Svega nekoliko kuća, po izgledu više kolibe nego kuće. U njima i oko njih mnoštvo ranjenika i tifusara. Oni i njihovi nosioci ili pratioci odmaraju. Komanda da idu naprijed slabo se izvršava. Na njima se vidi da nemaju više ni trunke snage da bi na svoja ramena digli ranjenog i krenuli dalje. Neki se ipak priključuju našoj koloni. Naprežu se, idu dalje, pa opet stanu. U tom rejonu i stazom ka selu Čosići bilo je i umrlih. Ponajviše njih umrlo je od zloćudnog tifusa pjegavca. Dolina potoka Idbar puna je ranjenika i bolesnika. Činilo se da je sva Centralna bolnica tu smještena.

Kada se brigada približavala Čosićima, odjednom se u pravcu začelja kolone, prema Memeja-Selu, začu paljba mitraljeza i plotuni pušaka. Zalutali kuršumi fijukali su iznad nas. Iznenadna paljba stvorila je paniku. Na začelju kolone borci su ostavljali nosila i ranjene drugove i bježali u zaklon. U toj uzavreloj situaciji začuo sam pucnje i spazio pometnju na začelju brigade, a odmah zatim jedan drug je potrčao, opalio dva metka; jedna drugarica je pala smrtno ranjena a zatim i on — mrtav.

Objasnili su mi: komesar bolnice jedne banijske brigade izgubio je nerve i u bojazni da će ih četnici poklati, pa ubijeden da se to ne može spriječiti, stigao je da ubije svoju drugaricu i sebe. Tužan i stravičan prizor koji se ne zaboravlja. Uz nemale napore uspostavljen je red. Ranjenicima je objašnjeno da je to prepad samo jedne manje bande četnika. Borci su podigli nosila i produljili dolinom Idbara ka Čosićima.

Ovaj prepad izvršila je jedna grupa četnika jačine oko jedne čete, koja je u toku noći 17/18. marta zaobišla položaje jedinica Sedme banijske divizije, koje su štatile desni bok staze kojom su se prenosili ranjenici. Ta grupa četnika izbila je u rejon Borovca (k. 1080), na litice iznad Memeja-Sela i otvorila vatru na kolonu koja se našla u tom rejonu. Ovim ispadom četnika presečen je bio put daljnje evakuacije ranjenika kojih je bilo još podosta iza naše brigade. Izdato je naređenje Banijskoj brigadi, koja je bila iza nas, da se uspne preko litica i zbaci četnike, a našoj brigadi je naređeno da sve ranjenike iz doline potoka prenese u rejon sela Idbar.

Na osnovu ovog najprije smo prenijeli ranjenike kojima je bila zadužena naša brigada u selo Čosiće, a zatim, sa jednom četom, obezbijedivali unaokolo taj rejon bojeći se da četnici i tu ne izbiju. Zatim smo izabrali fizički najsnažnije borce u brigadi, njih oko dvije stotine (u stvari dva bataljona) koji su odmah, pod komandom zamjenika komandanta brigade Peka Bogdana, krenuli prema Memeja-Selu sa zadatkom da izvuku sve ranjenike i bolesnike koji su se još tamo nalazili. Prije nego što su naši bataljoni stigli, grupa četnika se već bila spustila niz litice, zapalila nekoliko koliba i ubila nekoliko ranjenika. Kad su četnici opazili da dolaze naši bataljoni, pobjegli su na okolne visove. Bataljoni su odmah, pod vatrom četnika pristupili izvlačenju ranjenika. Sreća je da je odstojanje od četničkih položaja bilo veliko, pa je vatra bila neprecizna i nije bilo ni gubitaka pri izvlačenju. Bataljoni su izvukli preko 100 ranjenika i bolesnika koji su se našli kod Memeja-Sela izloženi vatri četnika. Bilo ih je i na konjima, i na nosilima, i onih koji su mogli sami ići, ali je bilo i oko 30 onih za koje nije bilo nosila, a sami nisu mogli ići. Trebalo je i njih evakuisati, jer tu nisu smjeli ostati prepušteni četničkoj kami. Umjesto nosila borci su položili svoje puške — po tri, četiri, preko kojih bi bacili šinjel, kaput ili bluzu. Na takva provizorna nosila položili bi ranjenike i tako ih nosili. Razumljivo, teško i mučno je bilo i onima na ovakvim nosilima, a vjerovatno i još teže onima koji

su ih nosili. Put od Memeja-Sela do Idbara bio je bolji od dotadanje vrljetne staze, ali su ipak i jedni i drugi jedva izdržali to mučenje.

Ovaj dan brigadi je protekao u mučnom prikupljanju i izvlačenju ranjenika po dolini potoka Idbara. Tu odmora nije bilo. Samo što se pred mrak podijelio borcima slabiji obrok hrane, odmah se nastavilo s nošenjem. Kretalo se stazom strmom i klizavom prema vrhu Vis (k. 1152). Iznemogli borci brigade jedva su se kretali pod nosilima svojih ranjenih drugova, što se više približavalo Visu bilo je sve teže, sve mučnije. Mnogi su, već potpuno iznemogli, padali onesviješćeni pod tere-
tom nosila. I ranjenici su se prevrtali sa nosila. Granice fizičke snage već su prevaziđene. Borcima je bilo nepodnošljivo na ožuljala i krvava ramena naslanjati čvornovate motke improviziranih nosila. Pravili su se od kaputa »jastuci« i umetali između ramena i nosila, da se bar bol ublaži.

Stazom uz taj uspon, svud po njoj i unaokolo zaostajali su brojni ranjenici i tifusari. Podosta ih je bilo umrlih. Bilo je i dosta iznemoglih boraca brigade naše divizije. Sve ih je brigada pokušala povući za sobom. Ali, za sve nije bilo snage. Ostajali su. Nadali smo se: njih će da povedu brigade iz zaštitnice. Tako smo bar željeli da vjerujemo.

Svanulo je kad smo se stazom iz rejona Siljevice, južno od Visa, spuštali ka selu Gornja Bijela, gdje je razvučena kolona brigade pristizala sve do poslijepodnevnih časova tog dana. Do tog sela mnogi borci brigade nikad nisu ni stigli. Nije bio usamljen slučaj da fizički i potpuno iscrpljeni borac nije više imao snage ni da vlastitim nogama samog sebe ponese — nije bio ni ranjen, ni bolestan, a bio je i jedno i drugo. Ostajao je onesviješćen, a nikog nije bilo da mu pomogne, da ga povede. Komesar 4. bataljona Jozo Tomašević obavijestio me je da su dva nosioca ranjenika — Visković i Sunić, kada su spustili ranjenika i sjeli da se odmore, umrli od iznurenosti. Bilo je više takvih slučajeva u svim našim bataljonima. Nosioci ranjenika su umirali i ostajali, a ranjenici su nošeni dalje — mrtvi su nosili žive.

Sve rezerve brigade bile su iscrpljene. Dali smo komesaru posljednja dva kurira za pojačanje. Nikog u koloni nije bilo a da nije poturio svoje rame pod nosila ranjenog druga. Svi, borci i rukovodioci 4. dalmatinske brigade, politički komesari, komandanti, komandiri i kuriri na ovoj dionici bili su pod nosilima. Svi su imali zajedničko ime — nosioci ranjenika.

U selu Gornja Bijela brigade i ranjenici odmarali su jedan dan. Za to vrijeme podijeljeni su obroci hrane. Ranjenicima ako je bilo moguće i dva — njih je trebalo bolje okrijepiti, ne samo zbog toga što su bili ranjeni, već što ih je bilo da i po više dana nisu ništa jeli.

Poslije jednodnevnog odmora brigada je 20. marta krenula prema selu Borcima. Tako se taj mukotrpan put produljio još naredna tri dana, sve do u selo čičevo. Po dolasku brigade sa ranjenicima u ovo selo završen je put patnji, nedaća i teških žrtava, a ujedno izvršen i najteži zadatak sa kojim su se susreli borci 4. dalmatinske brigade. I ne samo ove brigade.

24. marta brigada se prikupila u selu Zaboranima. Postrojena brigada jedva da je stajala na nogama. Iscrpljeni, iznemogli borci nisu imali snage više ni za to. Prozivka je izvršena sjedeći. Mnogih sa spiska više nije bilo. Brigada je skoro prepolovljena za nepuna tri mjeseca od svog formiranja — tačnije: za 2,5 mjeseca. Više od jedne trećine njenih pripadnika ovog dana nije bilo u stroju. Mnogi su poginuli ili bili ranjeni u borbama na području Imotskog, ginuli su na maršu do Neretve, a zatim u borbama u njenoj dolini. Mnogi su poginuli ili promrzli na visokoj i snijegom pokrivenoj Plasa-planini. Prozivu se nisu odazvali mnogi komandiri i komesari četa, omladinski rukovodioci, bombaši i puškomitralješci i hitri i neustrašivi kuriri koji su svuda stizali. Nije u stroju bilo ni onih relativno malobrojnih koji nisu imali moralne i fizičke snage da izdrže teške napore i nevolje; sigurno su teška srca ostavili svoje drugove, s namjerom da se vrate natrag u svoj kraj da bi nastavili borbu.

U brigadi nije bilo ni onih nezaboravnih drugova boraca Dalmacije, koji su, noseći svog ranjenog druga po bespuću Prenja, umirali pod nosilima. Ostajali su mrtvi, na mrtvoj straži, na stazi mučeništva kojom je brigada nosila svoje teško ranjene drugove. Ostali su zauvijek po Prenju kao trajan spomenik borbe, patnji i umiranja, slave i časti svoje 4. dalmatinske udarne brigade. Oni su, zajedno sa borcima drugih brigada na istom zadatku, izvojevali veliku pobjedu u posljednjoj fazi čuvene bitke za ranjenike i ona je bila, na određen način, ravna prethodnoj slavnoj pobjedi izvojevanoj na Vilića gumnu.

Savo DRLJEVIĆ